

УДК 378:37.011.3-051].015.3:159.942.52

[https://doi.org/10.52058/2786-5274-2025-8\(48\)-1905-1913](https://doi.org/10.52058/2786-5274-2025-8(48)-1905-1913)

Желанова Вікторія В'ячеславівна доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри освітології та психолого-педагогічних наук, Київський столичний університет імені Бориса Грінченка, <http://orcid.org/0000-0001-9467-1080>

ФЕНОМЕН ЕМПАТІЙНОЇ КУЛЬТУРИ МАЙБУТНЬОГО ПЕДАГОГА: СУТНІСТЬ ТА СТРУКТУРА

Анотація. Актуальність поданої статті зумовлена низкою об'єктивних обставин, а саме: 1) гуманістичними, студентоцентризованими вимірами вищої освіти; 2) сучасними викликами українського суспільства, що об'єктивно детермінують певну трансформацію освітніх пріоритетів, зорієнтованих на формування здатності будувати ефективні емпатійні взаємини з іншими людьми; 3) розширенням професійного функціоналу сучасного педагога, який, став відповідати за безпеку здобувачів освіти, за їх максимально можливий в умовах війни психологічний комфорт, за адаптацію студентів, що мали травматичний досвід. Розглянуто етимологію поняття «емпатія», доведено її міждисциплінарну природу й висвітлено філософське, психологічне й педагогічне тлумачення. Констатовано, що емпатію розглядають як складний багатокомпонентний особистісний конструкт, як процес і як властивість. Здійснено дефініційний аналіз феноменів емпатія, культура. Доведено емпатійні аспекти професійно-педагогічної культури. Констатовано, що суттєвою складовою педагогічної культури є емпатійна культура. Визначено сутність поняття «емпатійна культура майбутнього педагога» як синтетичного явища, що передбачає наявність певних особистісних якостей (емоційна чутливість, розуміння, здатність до співпереживання й співчуття); спонування людини до певних форм поведінки та дій, відгук на стан і почуття іншої людини. Проаналізовано варіатив підходів до структури емпатії. Визначено структуру емпатійної культури майбутнього педагога, що містить мотиваційно-ціннісний (мотиви, потреби до реалізації емпатії в професійній діяльності, розвинута емпатійна позиція, ціннісне ставлення до здобувачів освіти, установка на їх позитивне прийняття); когнітивно-рефлексивний (знання про механізми та етапи емпатійного процесу; знання вікових та індивідуальних особливостей учасників емпатійної взаємодії; знання щодо результатів емпатійного приєднання та емпатійної дії; самоусвідомлення себе як емпатійної особистості та зворотного зв'язку зі здобувачами освіти); суб'єктно-діяльнісний (емпатійна активність майбутнього педагога, вміння реалізовувати різні емпатійні стратегії відповідно до сучасних викликів й передбачати їх результати) компоненти.

Ключові слова: емпатія, культура, емпатійна культура, структура емпатійної культури майбутнього педагога.

Zhelanova Viktoriia Vyacheslavivna Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Professor of the Department of Educational Sciences and Psychological and Pedagogical Sciences of Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University, <http://orcid.org/0000-0001-9467-1080>

THE PHENOMENON OF EMPATHIC CULTURE OF THE FUTURE TEACHER: ESSENCE AND STRUCTURE

Abstract. The relevance of the presented article is due to a number of objective circumstances, namely: 1) humanistic, student-centered dimensions of higher education; 2) modern challenges of Ukrainian society, which objectively determine a certain transformation of educational priorities, focused on the formation of the ability to build effective empathetic relationships with other people; 3) expanding the professional functionality of the modern teacher, who became responsible for the safety of students, for their maximum possible psychological comfort in war conditions, and for the adaptation of students who had traumatic experiences. The etymology of the concept of "empathy" is considered, its interdisciplinary nature is proven and its philosophical, psychological and pedagogical interpretation is highlighted. It is stated that empathy is considered as a complex multi-component personal construct, as a process and as a property. A definitional analysis of the phenomena of empathy and culture is carried out.

The empathetic aspects of professional and pedagogical culture have been proven. It has been stated that an essential component of pedagogical culture is empathetic culture. The essence of the concept of "empathic culture of a future teacher" as a synthetic phenomenon is determined, which assumes the presence of certain personal qualities (emotional sensitivity, understanding, ability to empathize and sympathize); encouraging a person to certain forms of behavior and actions, responding to the state and feelings of another person. The variant of approaches to the structure of empathy was analyzed. The structure of the empathic culture of the future teacher was determined, which contains motivational and value (motives, needs for the implementation of empathy in professional activities, developed empathic position, value attitude towards education seekers, attitude towards their positive acceptance); cognitive-reflective (knowledge of the mechanisms and stages of the empathic process; knowledge of the age and individual characteristics of participants in empathic interaction; knowledge of the results of empathic attachment and empathic action; self-awareness of oneself as an empathic individual and feedback with learners); subject-activity (empathic activity of the future teacher, the ability to implement various empathic strategies in accordance with modern challenges and predict their results) components.

Keywords: empathy, culture, empathic culture, structure of the empathic culture of the future teacher.

Постановка проблеми. Сучасні виклики українського суспільства, пов'язані з військовим станом в країні, об'єктивно детермінують певну трансформацію освітніх пріоритетів, зорієнтованих на формування здатності будувати ефективні емпатійні взаємини з іншими людьми.

При цьому розширився професійний функціонал сучасного педагога, який, поряд з наданням якісних освітніх послуг, став відповідати за безпеку здобувачів освіти, за їх максимально можливий в умовах війни психологічний комфорт, за адаптацію студентів, що мали травматичний досвід.

Тобто, емпатія уможливорює надання підтримки людині як у звичних умовах, так й у важких екстремальних ситуаціях.

До того ж емпатія позитивно впливає на розвиток міжособистісних відносин в системі професій «людина–людина».

Отже зазначені позиції актуалізують доцільність формування в системі вищої освіти емпатійної культури майбутніх педагогів, що, в свою чергу, зумовлює необхідність з'ясування теоретичних засад проблеми, що пов'язані з визначенням сутності та структури емпатійної культури майбутнього педагога.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Феномен емпатії є предметом міждисциплінарного дослідження, що вивчається у філософії свідомості у форматі визначення онтологічного і епістемологічного статусів емпатії (Г. Райл, В. Селарс).

Філологічні аспекти емпатії досліджено у студії Т. Ковалевської. Проте найбільш детально емпатія висвітлюється в психологічній теорії. Психологічний контекст емпатії досліджували Е. Тітченер, який вважав її здатністю відчувати (уявляти) себе в певних ситуаціях чи предметах. В. Дільтей обґрунтував поняття повторного переживання і довів його близькість із поняттям співчуття і переживання. В. Шопенгауер вивчав емпатію у контексті процесу ідентифікації. Відомі психоаналітики (З. Фрейд, К. Юнг, Е. Блейер, Е. Фромм, К. Хорні, Т. Рейк) розглядали емпатію як єдність афективних і когнітивних процесів. К. Роджерс досліджував емпатію як необхідну умову особистісного зростання, проте згодом такою вважав конгруентність.

Сучасні вітчизняні психологині О. Орищенко та О. Саннікова досліджують емпатію як складну багаторівневу інтегральну властивість особистості. Л. Журавльова у своїх розглядає процесуальні аспекти емпатії. С. Кузьмин, І. Петровська досліджують природу та процесуальність емпатії.

У педагогічних дослідженнях (І. Бех, І. Гавран, І. Зязюн, О. Коваленко, О. Пехота) вивчається «педагогічна емпатія». Проте при такій досить широкій представленості в науковому дискурсі різних напрямів проблеми емпатії, феномен «емпатійна культура» досліджений лише аспектно (О. Попова, О. Сакалюк).

Мета статті – визначити сутність та структуру емпатійної культури майбутнього педагога.

Виклад основного матеріалу. Етимологія поняття «емпатія» пов'язана з англійським «empathy», що у перекладі означає співчуття, співпереживання, уміння поставити себе на місце іншого. Варто зауважити, що серед науковців існують розбіжності щодо позиції про уведення до наукового обігу поняття «емпатія». Одні вважають, що вперше використав термін «емпатія» німецький філософ, психолог, естет Т. Ліппс, який розвів поняття «симпатія» та «емпатія». На думку інших науковців, вперше термін «емпатія» ввів англо-американський психолог-експериментатор Е. Тітченер, який здійснив переклад з німецького «*eingefühlung*», що означає переживання, співпереживання і тлумачив емпатію як складне почуття, у якому істотну роль відіграють стани задоволення та невдоволення [1].

У сучасному науковому дискурсі предсталено широкий різновид дефініцій феномену «емпатія».

Так, О. Орищенко, констатує, що «...деякі автори називають від вісімнадцяти до п'ятидесяти дефініцій емпатії» [2, с. 22]. Науковиця визначає емпатію як «складну багаторівневу інтегральну властивість особистості її особистісне утворення, що сприяє емоційно відгукуватися на емоції, переживання іншої людини, прояв розуміння емоційного стану іншої особистості, а також передбачення афективних реакцій з боку іншої особи, прояв намагання реально їй допомогти та поспівчувати» [2, с. 16].

О. Вавринів розглядає емпатію як «багаторівневий, складний феномен, який являє собою сукупність емоційних, когнітивних та поведінкових здібностей особистості» [1, с.30].

Л. Журавльова тлумачить емпатію у динамічному контексті як емпатійний процес, що залежить від багатьох факторів, а саме: соціальних, вікових, індивідуально-психологічних, статевих відмінностей та багатьох інших чинників [3, с. 42].

О. Кайріс трактує емпатію як специфічну здатність людини відзиватися на переживання іншого, як особливий чуттєвий спосіб осягнення його внутрішнього світу [4, с. 7].

Відтак, базуючись на окреслених наукових позиціях, маємо відзначити, що емпатію розглядають як складний багатокомпонентний особистісний конструкт, як процес і як властивість.

Стосовно феномену «культура», С. Гончаренко, визначає її як систему практичних, матеріальних та духовних надбань суспільства, що здатні відображати рівень розвитку суспільства та людини, що досягнутий протягом історії, який може відображатися у результатах продуктивної діяльності. Разом з тим, учений стверджує, що культуру можна розуміти як рівень освіченості, вихованості особистості, а також рівень оволодіння певним видом діяльності [5, с. 182].

Відомий вітчизняний науковець Г. Балл виокремлює найбільш суттєві функції культури, до яких відносить:

- 1) нормативно-репродуктивну, що встановлює зв'язок між попередніми й наступними поколіннями;
- 2) діалогічно-творчу, яка реалізується через оновлення й розвиток людського суспільства [6, с. 65].

І. Зязюн акцентувався на позиції, що культура формує уявлення людини про систему цінностей та регулює індивідуальну й соціальну поведінку особистості, яка, в свою чергу, слугує фундаментом для формування та реалізації пізнавально-практичних, професійних та особистісних завдань [7].

У науковому тезаурусі сучасної педагогічної науки використовується поняття *професійно-педагогічна культура*. Ми поділяємо позиції Н. Гузій щодо найбільш важливих характеристик професійної культури педагога, серед яких науковиця виокремлює такі:

1. педагогічна креативність, яка є фактором і проявляється через творчість, що демонструє розвиненість педагогічного інтелекту та емоційної чуттєвості;
2. дослідницько-пошуковий стиль мислення;
3. педагогічна фантазія та уява, здатність до персоналізації;
4. педагогічна рефлексія, що вказує на здатність педагога до саморегуляції та самоконтролю у власній поведінці;
5. комунікативність як спроможність педагогічно взаємодіяти, обирати оптимальний стиль спілкування, співпереживати, вибирати рольові позиції та володіти педагогічними вербальними і невербальними засобами [8, с. 28-31].

Отже є очевидними емпатійні аспекти професійно-педагогічної культури. Тобто маємо констатувати, що суттєвою складовою педагогічної культури є емпатійна культура.

Як відомо, до початку 80-х р. XX століття, поняття «емпатійна культура» не зустрічається у психолого-педагогічній літературі.

У сучасному науковому дискурсі емпатійна культура розглядається аспектно. Так, О. Сакалюк, досліджуючи емпатійну культуру майбутнього вчителя початкової школи, визначає її як системне особистісне утворення, у якому виокремлює такі компоненти як-от: емоційно-мотиваційний, когнітивний, поведінковий, рефлексивно-інтуїтивний та особистісний [9, с. 156].

Існує наукова думка (Лі Юаньці), щодо визначення емпатійної культури вчителя музичного мистецтва як інтегративної професійної якості особистості, що виявляється у здібності емоційно відгукуватися переживанням учня, розпізнавати думки і почуття учнів, піддавати рефлексії події і поведінку, осмислювати їх і вже відповідно до цього будувати свої відносини з учнями, передбачаючи їх точку зору і зважаючи на їх внутрішню позицію [10, с. 368].

Отже ми розуміємо *емпатійну культуру майбутнього педагога* як синтетичне явище, що передбачає наявність певних особистісних якостей (емоційна чутливість, розуміння, здатність до співпереживання й співчуття);

спонування людини до певних форм поведінки та дій, відгук на стан і почуття іншої людини.

Далі на основі аналізу компонентів емпатії, маємо з'ясувати структуру емпатійної культури майбутнього педагога.

На думку Л. Котлової та Н. Шикирави, емпатія містить такі компоненти, як-от:

- 1)світоглядний (активна емпатійна життєва позиція);
- 2)суб'єктний:(емпатійне самоприйняття; емпатія – як частина особистісного професійного розвитку);
- 3)конативний: (поведінкові емпатійні стратегії);
- 4)когнітивний: (самоусвідомлення себе як емпатійної особистості);
- 5)афективний: (орієнтація на ідеали, орієнтація на референтних осіб) [11].

Суголосно позиції О. Вавринів, структура емпатії є сукупністю певних компонентів:

Емоційний, що характеризується здатністю розпізнавати і розуміти емоційні стани іншої людини.

Когнітивний, що відбиває здатність подумки переносити себе в думки, почуття і дії іншої людини.

Поведінковий, що пов'язаний із здатністю використовувати способи взаємодії, що можуть полегшувати страждання іншої людини [12, С. 32-33].

О. Кайріс в структурі емпатійного процесу виокремлює емоційний, когнітивний та конативний компоненти. Науковиця вводить поняття емпатійної педагогічної дії, що містить орієнтувальний компонент як сукупність емпатійного приєднання й осмислення і розуміння; виконавчий компонент як сприяння [4].

О. Сокалюк в структурі емпатійної культури майбутнього вчителя початкової школи виокремлює:

1. емоційно-мотиваційний компонент, що передбачає позитивні емоційні ставлення до почуттів вихованців, здатність відчувати їх стан; можливість співпереживання; перцептивні здібності майбутнього педагога;

2. когнітивний компонент, що пов'язаний з аналізом поведінки, міміки, жестів, інтонацій дітей, відчуттям їх стану, настрою; прогнозуванням подальшого розвитку подій; визнанням цінності емпатійної взаємодії;

3. поведінковий компонент, що забезпечує прийняття позиції школяра, розвиває здатність до саморегулювання, допомагає захищати особистісну рівноправність у встановленні та підтримці контактів, коригування власних дій на рівні взаємодії; підтримує активність, відповідальність за власні дії та прийнятті рішення, включає поведінкові форми прояву емпатії;

4. рефлексивно-інтуїтивний компонент, що передбачає самоаналіз майбутніми учителями початкової школи власних вчинків і дій, емпатійну інтуїцію – як педагогічне чуття, професійне вміння переносити себе в думки

школярів і передбачити їх реакцію, а також інтуїтивно визначати стан дитини за її тілом, рухами, жестами, мімікою, пантомімікою;

5. особистісний компонент, що містить включає професійно значущі риси особистості, а саме: волюві (цілеспрямованість, наполегливість, працьовитість, скромність, спостережливість, контактність, артистизм, дотепність); морально-психічні (чесність, порядність, справедливість, щирість, доброта, тактовність, надійність, об'єктивність), що зумовлюють її емпатію [9].

Відтак, беручи до уваги окреслені позиції в структурі емпатійної культури майбутнього педагога диференціюємо такі компоненти:

1) *мотиваційно-ціннісний* – як сукупність мотивів, потреб до реалізації емпатії в професійній діяльності, розвинутої емпатійної позиції, ціннісне ставлення до здобувачів освіти, установка на їх позитивне прийняття;

2) *когнітивно-рефлексивний* – як система знань про механізми та етапи емпатійного процесу, знання вікових та індивідуальних особливостей учасників емпатійної взаємодії, знання щодо результатів емпатійного приєднання та емпатійної дії; самоусвідомлення себе як емпатійної особистості та зворотного зв'язку зі здобувачами освіти;

3) *суб'єктно-діяльнісний*, що містить емпатійну активність майбутнього педагога, вміння реалізовувати різні емпатійні стратегії відповідно до сучасних викликів й передбачати їх результати.

Висновок. Таким чином, сучасна ситуація українського суспільства, актуалізує гостру необхідність реалізації емпатійних аспектів в діяльності педагога, що акумулюються в його емпатійній культурі. Дефініційний аналіз поняття «емпатія» дозволив з'ясувати, що емпатію розглядають як складний багатокомпонентний особистісний конструкт, як процес і як властивість. На засаді аналізу семантичних складників базового феномену дослідження, якими є «емпатія» і «культура», а також доробку щодо проблеми емпатійної культури, з'ясовано сутність поняття «емпатійна культура майбутнього педагога» як синтетичного явища, що передбачає наявність певних особистісних якостей (емоційна чутливість, розуміння, здатність до співпереживання й співчуття); спонукання людини до певних форм поведінки та дій, відгук на стан і почуття іншої людини. Визначено структуру емпатійної культури майбутнього педагога, що містить мотиваційно-ціннісний (мотиви, потреби до реалізації емпатії в професійній діяльності, розвинута емпатійна позиція, ціннісне ставлення до здобувачів освіти, установка на їх позитивне прийняття); когнітивно-рефлексивний (знання про механізми та етапи емпатійного процесу; знання вікових та індивідуальних особливостей учасників емпатійної взаємодії; знання щодо результатів емпатійного приєднання та емпатійної дії; самоусвідомлення себе як емпатійної особистості та зворотного зв'язку зі здобувачами освіти); суб'єктно-діяльнісний (емпатійна активність майбутнього педагога, вміння реалізовувати різні емпатійні стратегії відповідно до сучасних викликів й передбачати їх результати) компоненти. Подальшого студіювання потребує

аспект проблеми, пов'язаний з розробкою методичного супроводу формування емпатійної культури майбутнього педагога в освітньому середовищі університету.

Література

1. Вавринів О. С. Становлення поняття емпатії в психології / О. С. Вавринів // Теорія і практика сучасної психології : зб. наук. праць Класичного приватного університету. – Запоріжжя : КПУ, 2019. – № 2. – Т. 1. – С. 28–31.
2. Орищенко О. А. Дифференціально-психологічний аналіз емпатії : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 / О. А. Орищенко. – Одеса, 2004. – 200 с.
3. Журавльова Л. П. Емпатійні ставлення та їх класифікація / Л. П. Журавльова // Соціальна психологія. – 2008. – № 5 (31). – С. 39–46.
4. Кайріс О. Д. Розвиток емпатії у професійному становленні студентів вищих навчальних закладів : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / О. Д. Кайріс. – К.: Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України, 2002. – 19 с.
5. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник / С. У. Гончаренко. – К. : Либідь, 1997. – 376 с.
6. Балл Г. О. Орієнтири сучасного гуманізму (в суспільній, освітній, психологічній сферах) / Г. О. Балл. – Житомир : ПП «Рута», Видавництво «Волинь», 2008. – 214 с.
7. Зязюн І. А. Краса педагогічної дії / І. А. Зязюн. – К. : АПН України, 1997. – 302 с.
8. Гузій Н. В. Педагогічний імідж і професійна культура вчителя / Н. В. Гузій // Творча особистість вчителя: проблеми теорії і практики. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 1997. – С. 28–31.
9. Сакалюк О. П. Структурний аналіз емпатійної культури майбутніх учителів початкової школи [Електронний ресурс] / О. П. Сакалюк // Наукові записки [Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова]. Сер. : Педагогічні та історичні науки. – 2013. – Вип. 111. – С. 155–161. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzped_2013_111_24.
10. Лі Юаньці. Емпатійна культура як базова складова професійної готовності майбутнього вчителя музичного мистецтва / Лі Юаньці // Психолого-педагогічні проблеми вищої і середньої освіти в умовах сучасних викликів: теорія і практика : матеріали VI Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 20–21 травня 2022 р.) / за ред. А. В. Боярської-Хоменко, О. В. Попової. – Харків: Харк. нац. пед. ун-т імені Г. С. Сковороди, 2022. – С.498.
11. Котлова Л. О., Шикірава Н. М. Структурно-динамічна модель розвитку емпатії практичних психологів / Л. О. Котлова, Н. М. Шикірава // Social and Economic Aspects of Education in Modern Society. – 2020. – December. – С. 46–50
12. Вавринів О. С. Соціально-психологічні особливості формування професійної емпатії майбутніх рятувальників : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / О. С. Вавринів. – Северодонецьк, 2020. – 265 с.

References

1. Vavryniv, O. S. (2019). Stanovlennia poniattia empatii v psykholohii [The formation of the concept of empathy in psychology]. Teoriia i praktyka suchasnoi psykholohii – Theory and Practice of Modern Psychology, (2, Vol. 1), (pp. 28–31)[in Ukrainian].
2. Oryshchenko, O. A. (2004). Differentsialno-psykholohichniy analiz empatii: Dys. ... kand. psykhol. nauk: 19.00.01 [Differential psychological analysis of empathy: Dissertation for the degree of Candidate of Psychological Sciences]. Odesa [in Ukrainian].
3. Zhuravlova, L. P. (2008). Empatiini stavlennia ta yikh klasyfikatsiia [Empathic attitudes and their classification]. Sotsialna psykholohiia – Social Psychology, (5), (pp. 39–46) [in Ukrainian].

4. Kairis, O. D. (2002). Rozvytok empatii u profesiinomu stanovlenni studentiv vyshchych navchalnykh zakladiv: Avtoreferat dys. ... kand. psykhol. nauk: 19.00.07 [Development of empathy in the professional formation of university students: Abstract of dissertation for the degree of Candidate of Psychological Sciences]. Kyiv: Instytut psykholohii i m. H. S. Kostiuka APN Ukrainy [in Ukrainian].
5. Honcharenko, S. U. (1997). Ukrainskyi pedahohichnyi slovnyk [Ukrainian pedagogical dictionary]. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
6. Ball, H. O. (2008). Oriientyry suchasnoho humanizmu (v suspilnii, osvittii, psykholohichnii sferakh) [Guidelines of modern humanism (in social, educational, and psychological fields)]. Zhytomyr: PP "Ruta", Vydavnytstvo "Volyn" [in Ukrainian].
7. Ziazun, I. A. (1997). Krasa pedahohichnoi dii [The beauty of pedagogical action]. Kyiv: APN Ukrainy [in Ukrainian].
8. Huzii, N. V. (1997). Pedahohichnyi imidzh i profesiina kultura vchytelia [Pedagogical image and professional culture of the teacher]. In Tvorchia osobystist vchytelia: problemy teorii i praktyky – The Creative Personality of the Teacher: Issues of Theory and Practice (pp. 28–31). Kyiv: NPU im. M. P. Drahomanova [in Ukrainian].
9. Sakaliuk, O. P. (2013). Strukturnyi analiz empatiinoi kultury maibutnikh uchyteliv pochatkovoi shkoly [Structural analysis of the empathic culture of future primary school teachers]. Naukovi zapysky [Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. M. P. Drahomanova]. Ser. : Pedahohichni ta istorychni nauky – Scientific Notes of NPU, (111), (pp.155–161) [in Ukrainian]. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzped_2013_111_24
10. Li Yuanqi. (2022). Empatiina kultura yak bazova skladova profesiinoi hotovnosti maibutnoho vchytelia muzychnoho mystetstva [Empathic culture as a basic component of the professional readiness of future music teachers]. In A. V. Boiarska-Khomenko & O. V. Popova (Eds.), Psykholoho-pedahohichni problemy vyshchoi i serednoi osvity v umovakh suchasnykh vyklykiv: teoriia i praktyka – Psychological and Pedagogical Problems of Higher and Secondary Education in the Context of Modern Challenges: Theory and Practice. Kharkiv: Kharkiv National Pedagogical University named after H. S. Skovoroda [in Ukrainian].
11. Vavryniv, O. S. (2020). Sotsialno-psykholohichni osoblyvosti formuvannia profesiinoi empatii maibutnikh riatuvalnykiv: Dys. ... kand. psykhol. nauk: 19.00.05 [Socio-psychological features of the formation of professional empathy in future rescuers: Dissertation for the degree of Candidate of Psychological Sciences]. Sievierodonetsk [in Ukrainian].
12. Kotlova, L. O., & Shykyrava, N. M. (2020). Strukturno-dynamichna model rozvytku empatii praktychnykh psykholohiv [Structural-dynamic model of the development of empathy of practical psychologists]. Social and Economic Aspects of Education in Modern Society, (December), (pp. 46–50) [in Ukrainian].